

ПАНЕЛЬ III. «МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ»

Частина 1

Модератор: **Сергій Посохов** (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Дискутант: **Сергій Стельмах** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Учасники:

Олег Журба (Дніпро) «Міський пантеон в радянських путівниках по Дніпропетровську»

З 1959 по 1985 роки виявлено 11 путівників по Дніпропетровську, що дозволяє говорити про виникнення регіональної традиції саморепрезентації, а також про стабільний запит на туристичну та пізнавальну привабливість міста. Їх написання було справою переважно колективною. Серед авторів першість займали директор Історичного музею А. Ватченко та її заступник Г. Шевченко, які підготували 8 видань.

Створення радянського міського пантеону розпочалося з путівника 1959 року. Особливого значення надавалося історичному нарисові та розділам, що представляли знакових персонажів. У нарисі історії враховано 50 осіб. Серед них абсолютним колективним лідером стала фігура «революціонера» (17 імен). Вона складалася за певною ієрархією: В. Ленін (12), Г. Петровський (12), В. Аверін (8), І. Бабушкін (6), Е. Квірінг (6), С. Гопнер (3). Водночас незвичною була оцінка Запоріжжя як місця «рятунку від гноблення феодалів та росіян», що можна пояснити або неуважністю редактора, або тим національним піднесенням, що було спричинено «Гезами до 300-річчя Возз'єднання України з Росією».

Наступною категорією були «державні діячі» (10), лідерами тут були засновники міста – Г. Потьомкін (4) та Катерина II (2), а також княгиня Ольга (2), постать якої, зв'язувала місто з давньоруською добою. Серед місцевих урядників названий лише губернатор А. Фабр (1), а керівники міста проігноровані взагалі. Значимою групою ставали особи вільних професій, до яких віднесені письменники, художники, архітектори (7). Найменше представлені діячі науки і освіти (3). В путівнику закріплювалася тенденція до конструювання революційного образу міста.

Путівник 1966 р. розпочав лінійку російськомовних видань, але мало чим відрізнявся від попереднього. Прирошення героїв пов'язане із відзначенням 20-річчя Перемоги та відповідними комеморативними заходами, які засвідчували поступову трансформацію цієї

глобальної події із живої пам'яті у сферу історичної політики. Проте, відбулася деяка структурна трансформація: зникли сюжети про видатних партійно-радянських керівників, адміністративні органи та підприємства, натомість з'явилися розділи про телебачення та пам'ятники.

У путівнику 1967 року кількість «революціонерів» разом з військовими та підпільниками (26) суттєво поступилася особам вільних професій, діячам науки, освіти (51). Як і в попередніх виданнях автори стримано характеризували своїх героїв, лише В. Ленін та О. Пушкін названі геніальними. Вперше як фактор розвитку міського простору згадані місцеві підприємці та поміщики. До нюансів міської інтелектуальної ситуації 1967 р. варто віднести високий рейтинг Катерини II, про яку автори наважилися сказати як про ініціатора та засновника міста, а також повну відсутність імен тогочасних керівників СРСР. Знаменно, що лідери сучасного міського пантеону О. Поль, А. Фабр, О. Блаватська не згадані зовсім, а ім'я Д. Яворницького – лише раз.

Путівник 1970 року став симбіозом попередніх видань та важливою спробою вийти на новий рівень звернення до публіки, в якій автори побачили нову іпостась споживача їхньої продукції – туриста та екскурсанта, що призвело до оформлення деяких розділів у вигляді «мандрівок». Попередній міській пантеон в основному залишався незмінним. Проте з'явилися суттєві нюанси, головним з яких стало бажання не стільки вписати Дніпропетровськ у загальну картину зразкового радянського міста, скільки демонструвати його неповторні риси. Саме тому значні за обсягом розділи спеціально були присвячені Історичному музею імені Д. Яворницького та його меморіальній кімнаті-музею. Ім'я історика згадано 20 разів, що підносило його на вершини міського пантеону із В. Леніним.

Характерною рисою трьох путівників, що вийшли у 1970-х роках стала спроба саморепрезентації міста через створення екскурсійних маршрутів. В цей час був досягнутий паритету між згадками партійно-радянських діячів та представниками дореволюційних урядовців, військових, осіб вільних професій, науковців тощо. Прикметно, що в жодному пізньорадянському путівнику не згадані церковнослужителі, хоча їх внесок у формування міського простору, особливо в дорадянський час дуже значний. До пантеону місцевих діячів не потрапила також і Катерина II, яку «позбавили» ролі засновниці міста. Кількісні підрахунки засвідчили надзвичайно щільне «заселення» видань 1970-х років простими людьми, які ставали головним колективним героєм.

Виразно посилилася регіональна репрезентація, що виявилось у впевненій «перемозі» місцевих революціонерів над В. Леніним, переміщення персонажів загальнодержавного масштабу на задній план, частіші згадки про місцевих письменників та поетів, аніж про

Т. Шевченка та О. Пушкіна. Отже, саме в путівниках 1970-х років остаточно завершилося формування історичної культури пізньорадянського Дніпропетровська, невід'ємною частиною якої ставав усталений міській пантеон.

Останній радянський путівник вийшов 1985 року. Символічним стало переформатування його структури на основі тотальної метафоризації образу міста, що немовби відривало його від історичних, суспільних та культурних реалій, демонструючи завершеність жанру в рамках радянської історичної культури специфічно відтворної на дніпропетровському культурному ґрунті.

Олег Журба, Олександр Оверченко (Дніпро) «Топоніми та пам'ятні знаки Дніпропетровська/Дніпра в процесі декомунізації»

Стаття присвячена особливостям історичної політики на локальному рівні. Обраний ракурс зосереджує увагу на трансформації історико-культурного ландшафту Дніпропетровська у 2015 – 2016 роках шляхом кардинальної зміни комеморативного простору. Зазначається гостра громадська та академічна актуальність пошуку загальнонаціональної та регіональних ідентичностей та проблем їх взаємодії, що знайшло відображення в історіографії та суспільній думці.

Проблема розглядається в двох ракурсах. Найбільша увага приділена представленню дніпропетровської «топографічної революції» та декомунізації місцевих пам'ятників. Окреслені правові механізми змін. Предметом уваги стала також репрезентація складної системи вироблення, споживання та комунікації історичних знань/уявлень, яка функціонує на різних рівнях дніпропетровської історичної культури.

Декомунізаційні процеси неспішно розгорталися у пострадянських країнах ще з доби перебудови. Причинами ставало прагнення «позбавитися» радянського минулого задля «легітимації» незалежності, дерусифікація як психологічна компенсація набутого постколоніального синдрому, побудова нового національного нарративу, конструювання власного символістичного простору.

Характерними рисами топонімічного простору Дніпропетровська до 2015–2016 років було домінування «радянського майстер-нарративу», в якому місцевому та регіональному компоненту відводилося цілком маргінальне місце. Внаслідок декомунізації він зазнав швидких і кардинальних змін.

Процес топонімічної декомунізації у Дніпропетровську очолили професійні історики, серед яких виявилися суперечливі підходи. Один з них, який умовно можна назвати краєзнавчим, відстоював відомий знавець історії міста М. Кавун. Він вважав, що кардинальна «топонімічна революція» загрожує спотворенням культурного обличчя міста, що до цього треба підходити обережно, повертаючи насамперед історичні назви, надаючи вулицям і площам імена осіб, що відіграли помітну роль у міській історії, та подій, що мали важливе значення у колективній біографії міста. Іншої позиції, яку можна назвати державницькою, дотримувався декан історичного факультету ДНУ ім. Олеса Гончара С. Світленко, який вважав пріоритетом утвердження у міській топоніміці ідеї безперервної тисячолітньої історії України, її соборності та споконвічного зв'язку із Європою. За результатами обговорення підтримку місцевої влади здобув другий підхід, внаслідок чого в Дніпропетровську з'явилися, немовби ілюструючи підручник з історії України, вулиці, проспекти і площі князя Володимира Великого, князя Ярослава Мудрого, князя Святослава Хороброго, княгині Ольги, Романа Мстиславовича, Данила Галицького, князя Костянтина Острозького, Роксолани, Магдебурзького права. Загалом було декомунізовано 357 топонімів.

Не зважаючи на те, що внаслідок «топонімічної революції» міський культурний ландшафт суттєво змінився, його ідеологічне навантаження в цілому залишилося на попередньому рівні. Переважна більшість персон і подій, увічнених у нових назвах, були пов'язані з українським національно-культурним та політичним рухом.

Не зважаючи на прагнення охопити всю історію України, значна частина нових назв стосувалася діячів, які мали відношення до міської історії, але повністю заміщували катеринославських революціонерів, борців із самодержавством, місцевих радянських і партійних активістів, героїв війни і праці. Основу нового місцевого пантеону склали представники українського національного руху, відомі діячі освіти, науки і культури.

Отже «топонімічна революція» гостро поставила проблему співвідношення місцевого, регіонального, національного та глобального компонентів у конструюванні міського культурного ландшафту; проблему поєднання знаків і символів різних періодів та історичних пам'ятей. Практична реалізація цього процесу виявила готовність активістів до термінового «перекодування» колективної історичної пам'яті, до радикальних заходів на безумовне виконання актуальних ідеологічних настанов.

Центральною подією стало перейменування самого міста. Обговорювалися численні пропозиції, домінантою яких став пошук шляхів вписування назви міста в актуальну суспільно-політичну ситуацію. Серед варіантів були відсилки до козацького минулого (Січеслав, Кодак), до релігійної традиції (ребрейдінг назви як міста Св. Петра, чи апеляція до

історичного імені Св. Катерини) та до гідронімічної домінанти. Всі вони потрапили до публічного обговорення іще за перебудови поряд із екзотичнішими «Махноград» та «Яворницький». Найгостріша конкуренція розгорнулася між «Січеславом» та «Дніпром», яку 9 травня 2016 року вирішила Верховна Рада України.

«Декомунізація» по-дніпропетровські проходила у прискореному темпі й нагадувала «ідеологічне іконоборство». Найяскравіше це виявилось на топонімічному рівні, оскільки вулиці, проспекти та площі опинилися менш захищеними від вольових зусиль та ідеологічних уподобань місцевих активістів. На відміну від топонімів, пам'ятники та пам'ятні знаки знаходяться під охороною держави як об'єкти культурної спадщини, а тому більшість з них продовжують підтримувати тяглість історії Дніпропетровська/Дніпра.

Тетяна Портнова (Дніпро) «Нестор Махно і махновський рух в історії та сучасному міському просторі Дніпра»

Дослідження присвячене згадкам про Нестора Махна у міському просторі сучасного Дніпра, зокрема, йдеться про те, як і ким актуалізується постать цього військового лідера. Особливість обраного кейсу полягає у тому, що Дніпро належить до тих міст, які порівняно тривалий час перебували під контролем Революційної повстанської армії України, керованої Н.Махном, у 1919 році. Тому загальноукраїнська тенденція компліментарного зображення постаті і діяльності Н.Махна, притаманна українській історіографії з 1990-х років, тут зустрічається із суперечливими відомостями про перебування загонів Махна у місті, залишеними сучасниками і свідками подій.

Спочатку йдеться про історію перебування загонів РПАУ у Катеринославі (сучасному Дніпрі) у листопаді - грудні 1919 року і спробам перетворити його на «вільне місто». Відзначено амбівалентність кроків влади, що неочікувано стала володарем міста: руйнування міської в'язниці і звільнення ув'язнених, дозвіл на видання газет представникам усіх політичних напрямків, спроби налагодити соціальну допомогу міським нужденним співіснували із винищенням офіцерів білої армії, терором махновської контррозвідки, реквізиціями устаткування з заводів та самовільними грабунками помешкань городян. В описах свідків події подеколи зображували як своєрідну помсту раніше скривдженого села заможному місту і його мешканцям.

В радянський час, зважаючи на загальну практику однозначного таврування Махна як контрреволюціонера і злочинця, місцеві краєзнавчі видання переважно взагалі уникали

згадок про махновщину або прохоплювалися парою фраз про великі руйнування і грабунки. Перша нейтральна згадка з'явилася на центральному міському поштамті на початку 1990-х, коли Махно був згаданий як один з багатьох посеред відомих відвідувачів будівлі, поруч із Дмитром Яворницьким, Григорієм Петровським, Олесем Гончаром та ін. Ініціатива відкриття першої спеціальної меморіальної дошки на честь Махна походила від дніпропетровського відділення партії «Братство» - у 2006 р. на несанкціонованому мітингу, присвяченому апології ідей анархізму та самої постаті «батьки», до готелю «Асторія» була прибіта дошка зі написом «У цьому будинку в 1919 р. знаходився штаб борця за свободу Нестора Івановича Махно». Хоча встановлення цієї дошки було частиною політичної акції, сьогодні городяни сприймають її як офіційний пам'ятний знак, дошку показують туристам. На офіційному рівні про фігуру Махна згадали під час міської кампанії із декомунізації. Тоді одна з вулиць на міській околиці отримала ім'я Нестора Махна (це був третій випадок в Україні, коли вулицю назвали іменем цього військового ватажка). Особливістю сучасного Дніпра є активне обігрування постаті Махна у місцевому музичному просторі та ресторанному бізнесі – у місті відкрився МахноПАБ і концертний майданчик «Підпілля Махна», що апелює до постаті лідера як втілення свободи, вміння дати опір ворогам і уособлення нонконформізму.

У результаті відзначено тенденцію до позитивної міфологізації махновського руху у сучасних міських репрезентаціях, вибіркковість пригадувань про військового ватажка, нахил до романтизації військового насильства чи уникання згадок про нього. Амбівалентна постать з минулого перетворилася на зручний для сучасників символ: впізнаного локального героя, не пов'язаного з радянським минулим міста, уособлення свободолюбства і вміння захищати свої інтереси, колоритну принаду для туристично-розважальної сфери.

Сергій Сільванович (Дніпро) «Формування міського пантеону Катеринослава у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами періодичних довідково-статистичних видань)»

Проблема формування в другій половині XIX – на початку XX століття міського пантеону як інструменту самоідентифікації Катеринослава розкривається на основі аналізу місцевих періодичних довідково-статистичних видань. Комплекс складається з 19 випусків «Памятных книжек Екатеринославской губернии» (1860–1917), 7 випусків «Приднепровья» (1908–1914) та 17 випусків довідника «Весь Екатеринослав» (1898–1915).

Під «міським пантеоном» розуміється уявна ієрархічна відбірка імен, які протягом півстоліття інкорпоровалися до локальної колективної пам'яті як знакові постаті у колективній біографії міста. Серед них: а) земляки, тобто особи, пов'язані з Катеринославом своїм життям та діяльністю та б) зовнішні по відношенню до міста особи, вплив яких на долю міста визнавався його мешканцями гідним пошанування.

Головними завданнями стали виявлення найбільш репрезентативних інформативних блоків, що містили інформацію про катеринославських діячів, встановлення кількісних параметрів, метафоричних прийомів, особливостей та динаміки конструювання міського пантеону. Для цього було застосовано метод контент-аналізу: в межах кожного інформативного блоку проведені підрахунки імен, які розділені за соціально-професійними ознаками (місцеві управлінці, державні діячі, військові, священнослужителі, підприємці, тощо). Також фіксувалися та інтерпретувалися метафоричні прийоми, системи позначок, астерисків, використання епітетів при характеристиці діячів. Це дозволило відстежувати динаміку становлення історичної пам'яті та оформлення каркасу міського пантеону, що ставав невід'ємною складовою локальної ідентичності та регіональної історичної культури.

Виділено п'ять інформативних блоків: 1) серія нарисів історії Катеринослава; 2) комплекс ілюстративного персонологічного матеріалу; 3) перелік організацій та установ з антропонімами у назві; 4) серію біографічних статей на сторінках видання «Придніпров'є» та 5) блок пугівникових структурних підрозділів на сторінках видання «Весь Катеринославо» на 1913 рік.

В результаті було виділено два періоди, які репрезентували міський пантеон: 1780–1790-ті роки представляли переважно державних діячів часу створення Катеринослава та його ранньої історії, які набували сакралізації в межах історичних нарисів (Катерина II, князь Г. Потьомкін). Новий етап (1870-ті – 1917) був пов'язаний з когортою ділових, прагматичних осіб доби бурхливого економічного розвитку краю та відзначався доволі строкатим соціально-професійним складом. Порівняльний аналіз дозволив констатувати, що на початку ХХ століття відбувається згасання інтересу до політиків та церковників, натомість суттєво зростає запит на своїх героїв з місцевих письменників, освітян, науковців, лікарів, підприємців, урядовців (Д. Яворницький, Дж. Юза, Ф. Келлер, І. Лешко-Попель, О. Риндовська).

Водночас було виявлено також і «безславний» період у репрезентації міського пантеону (початок ХІХ – 1860-і роки), з діячів якого у історичній пам'яті міста та його пантеоні закріпилися лише О. Пушкіна та губернатор А. Фабр.

В рамках комемораційних практик на початок ХХ століття міський пантеон розпочинав набувати стабільного, усталеного вигляду, демонструючи складний процес формування інклюзивної регіональної історичної пам'яті, яка інтегрувала, освоювала, узгоджувала, апробувала різні історичні наративи (великодержавний імперський, локальний запорозький козацький, етнонаціональні український та єврейський) та локальні форми соціальної ідентичності соціуму великого індустріального міста.